

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-95>

УДК 343.3(477)

Ярошенко В.М.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

Анотація. У даній статті комплексно проаналізовано питання кримінальної відповідальності за ст. 239 «забруднення або псування земель» Кримінального кодексу України. Розглянуто проблемні питання формулювання диспозиції статті за забруднення або псування земель, саме щодо відмежування діяння і наслідків, а також можливості вдосконалення даної статті. Також тут було вивчено проблему визначення предмета злочину. Розглянуто питання про те, хто є суб'єктом злочину – загальний чи спеціальний. Автор пропонує внести зміни до призначення покарання у частині штрафу. Автором проаналізовано судову практику щодо призначення покарання за злочин, передбачений ст. 239 КК України. Недосконалість законодавства та невідповідність висновків різних авторів з цього питання викликає певні труднощі у застосуванні відповідної норми на практиці та перешкоджає ефективній протидії таким діям.

Ключові слова: земля, відповідальність, шкода, забруднення, псування земель.

Yaroshenko Viktoriia

Yaroslav Mydryi National Law University

IMPROVEMENT OF CRIMINAL LIABILITY FOR POLLUTION OR DAMAGE OF LANDS IN UKRAINE

Summary. Land according to Art. 14 of the Constitution of Ukraine is classified as the main national wealth, which is under special protection of the state. This article comprehensively analyzes the issue of criminal liability under Art. 239 “pollution and damage of lands” of the Criminal Code of Ukraine. The problems of formulating the disposition of the article for pollution or damage to the land, and the possibility of improvement of this article are considered. The author analyzes the case law on sentencing under Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine. Pollution or damage of lands is a crime which causes considerable material damage, both to the environment and to individuals, the state therefore, it is necessary to consider the effectiveness of the punishment imposed for these socially dangerous acts. In addition, this scientific article proposes the improvement of Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine, namely the definition of socially dangerous act and socially dangerous consequence. Also here was explore the problem of definition of crime’s subject. The question of who is the subject of the crime – general or special subject on the example of the legal act of Ukraine is considered. The author proposes to make changes in the imposition of punishment in part of the fine, due to the level of public danger of crime, long-term land restoration, significant damage. Despite the urgency of the problem of protecting land from negative anthropogenic impact and the fact that some aspects of this problem have been the subject of scientific debate, there is a need for an expanded boundary of scientific research on the problem of criminal protection of land from pollution or damage. The imperfection of the legislation and the inconsistency of the various authors' conclusions on the subject raises some difficulties in applying the relevant norm in practice and hinders the effective counteraction to such actions.

Keywords: land, liability, damage, pollution, damage to land.

Постановка проблеми. Відповідальність встановлена в ст. 239 Кримінального кодексу (далі – КК) України за забруднення або псування земель покликана забезпечити охорону земель України, що криміналізація такого діяння показує ступінь суспільної небезпеки та важливість збереження та охорони земель, крім того є норми, що закріплені в іншому кодифікованому акті – Кодексі про адміністративні правопорушення України (далі – КУпАП), котрий наприклад в ст. 52, закріплює відповідальність за псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, а так само нежиття заходів по боротьбі з бур'янами. Дане правопорушення встановлене без похідних наслідків, котрі є в кримінальному законі. Важливим є питання, щодо змісту об'єктивних та суб'єктивних ознак забруднення та псування земель даного діяння з можливістю вдосконалення даної норми. Забруднення або псування земель – злочин, яким

завдається значна матеріальна шкода, як до всьдлю, так і окремим особам, державі та іншим суб'єктам земельних правовідносин, які виникають з приводу їх використання та охорони, тому необхідно розглянути питання ефективності покарання встановленого за вказані суспільно небезпечні діяння. Проблема полягає також в тому, що за злочин в ст. 239 КК України встановлено недостатньо суворе покарання. Крім того вказана стаття потребує вдосконалення, а саме визначення суспільно небезпечного діяння та суспільно небезпечного наслідку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти кримінально-правової охорони природних ресурсів, і зокрема землі, в загальному плані розглядалися В.І. Андрейцевим, С.Б. Гавришем, О.В. Дубовик, С.Н. Жевлаковим, П.Ф. Кулиничем, Н.О. Лопашенко, Н.М. Ляпуновим, П.С. Матишевським, В.О. Навроцьким, В.В. Петровою, Б.Г. Розовським, Н.І. Титовою, Н.Г. Шимбареву та іншими фахівцями з кримінального права, екологічного права та кримінології [1]. Досліджуваній проблематиці при-

свячено дисертаційне дослідження А.М. Шульги [2]. Та на даний момент в Україні існує лише дві монографії присвячені кримінальній відповідальності за забруднення або псування земель в Україні: Крайника Г.С. та Шульги А.М. [5; 13].

Мета. Метою статті є розгляд питання вдосконалення кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель в Україні.

Виділення раніше не вирішених питань.

Вирішення потребують питання щодо: по-перше збільшення санкцій вказаної статті, враховуючи суспільну небезпечність даного злочину, тривалість відновлення земель, масштабність завдання шкоди. По-друге, питання формулювання діяння та наслідків у відповідній диспозиції. По-третє, ставлення особи до похідного наслідку (ч. 1 ст. 239 КК України). По-четверте, визначення суб'єкта зазначеного злочину – загальний чи спеціальний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливий статус землі як основного національного багатства, що нам гарантує ст. 14 Конституції України передбачає необхідність розробки та впровадження механізмів охорони землі та відновлення її якісного і кількісного стану, в тому числі шляхом застосування юридичної відповідальності, зокрема кримінальної. Основним безпосереднім об'єктом злочину є встановлений порядок використання земель, екологічно безпечний стан земель, який визначає придатність для їх використання за призначенням, додатковим – життя і здоров'я особи. Предметом злочину є землі відповідно до ст. 239 КК України. Законодавче визначення поняття «земля» закріплено в Законі України «Про охорону земель» [3]. А.М. Шульга предметом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, визнає поверхневий шар землі, тобто він вважає, що у диспозиції даної статті не конкретизується категорія земель, які можуть бути забруднені або зіпсовані, і це не виправдано розширює тлумачення цієї норми [8, с. 113]. Поверхневим шаром землі відповідно до Земельного кодексу визнається ґрунт (ч. 2 ст. 72 Земельного кодексу України). Разом із тим, вбачається, якщо відсутня конкретна вказівка на окрему категорію земель, то із цього випливає можливість визнавати будь-яку з перелічених категорій земель забрудненою або зіпсованою. Таким чином, якщо прирівняти поняття земля та ґрунт, то на практиці можлива ситуація, що злочинці можуть зняти шар ґрунту і вивезти, щоб уникнути кримінальної відповідальності за ст. 239 КК України, або є території земель, де ґрунти відсутні, то з цього випливає, що особа не підпадає під відповідальність даної статті. У даному випадку слід погодитися з думкою Крайника Г.С., який зазначає, що не слід ототожнювати поняття земля та ґрунт так, як землею є поверхня суші як з ґрунтами так і без них, оскільки ґрунти наявні переважно лише на землях сільськогосподарського призначення, а для належної охорони земель таке ототожнення суттєво обмежує предмет злочину. Якщо ж вважати, що земля без ґрунтів чи корисних копалин не є землею, тоді слід було б прийти до хибного висновку, що коли на поверхні відсутній ґрунт чи корисні копалини – то можна забруднювати поверхню суші, бо ще не земля, та до осіб які вчинили таке забруднення ухвалювати обвинувальний вирок [5, с. 39].

Що стосується кваліфікації об'єктивної сторони злочину, то з тексту ст. 239 КК України важко зрозуміти «забруднення або псування земель» вказано як діяння чи як наслідки. Діяння і наслідки, що зазначені в диспозиції ст. 239 КК України сформульовані без належної логічної послідовності «забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля». Шульга А.М. у своїй дисертації зазначив, що забруднення або псування земель може тлумачитись як діяння та як суспільно небезпечні наслідки, але з цим важко погодитись, адже це різні категорії, але вже в своїй монографії автор відрізняє такі поняття [8, с. 138]. У диспозиції зазначено діяння у вигляді порушення спеціальних правил, а первинні суспільно небезпечні наслідки у вигляді: 1) забруднення земель (відповідно до Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» це накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок діяльності людини пестицидів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких значно перевищує природний фон на даних землях, що призводить до їх кількісних або якісних змін) або 2) псування земель (це порушення природного стану земель без обґрунтованих проектних пропозицій, погоджених та затверджених у встановленому порядку; забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість) будь-якого цільового призначення [4]. Ці два поняття не охоплюються один одним, тому доречно згадувати їх в диспозиції як два окремих.

Відповідно до ч. 2 ст. 239 КК України, суспільно небезпечні додаткові (похідні) наслідки є створення небезпеки для: 1) життя (небезпека для життя людей – створення реальної можливості загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо); 2) здоров'я людей (а небезпека для здоров'я – це вплив чинників середовища життєдіяльності, що створює загрозу здоров'ю або працездатності людини чи здоров'ю майбутніх поколінь (поширення захворювання внаслідок використання продуктів, вирощених на забрудненій землі; зменшення тривалості життя в регіоні; поява каліцтв чи видимих відхилень у розвитку дітей та ін.); 3) довкілля (це загроза руйнування таких наслідків, як: загибель тварин, рослин, лісопосадок; деградація земель; зменшення земельного покриву, що впливає на забезпечення населення сільськогосподарськими продуктами; настання інших змін біологічного, хімічного і фізичного складу ґрунту; забруднення водних об'єктів і загибель водних біоресурсів внаслідок зливу

шкідливих речовин, відходів чи інших матеріалів, привнесених у землю тощо) [9, с. 410]. Необхідною умовою кваліфікації таких діянь є встановлення причинного зв'язку між порушенням спеціальних правил і настанням суспільно небезпечних наслідків

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК, визнається закінченим з того моменту, коли забруднення або псування земель створило небезпеку для життя, здоров'я людей, або для довкілля. Як слушно зазначає С.Б. Гавриш, загроза завдання шкоди має бути реальною, очевидною, а негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або через інші обставини, які не залежать від волі винної особи [9, с. 407–411]. Створення вказаної небезпеки слід розглядати як своєрідний різновид суспільно небезпечних наслідків, які хоч і тісно пов'язані з діянням, однак мають самостійний характер. Якщо реальної загрози заподіяння шкоди охоронюваним соціальним цінностям внаслідок порушення спеціальних правил не виникло, вчинене має тягнути адміністративну відповідальність (ст. 52 КУпАП).

Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України, є фізична, осудна особа, вік якої є віком загальної кримінальної відповідальності, тобто 16 років. Вказівки на конкретного суб'єкта злочину немає в жодній з частин ст. 239 КК України, але в ч. 1 вказано, що таке забруднення або псування земель відбувається внаслідок порушення спеціальних правил. Шульга А.М. вважає, що суб'єкт є спеціальним [13], відповідно в Науково-практичному коментарі науковці також визнають його спеціальним [9]. В свою чергу Крайник Г.С. зазначає його як загального суб'єкта [5]. Тому категорії суб'єктів зазначеного злочину можна визначити дослідивши нормативно – правові акти, в яких зазначені спеціальні правила та особи, які повинні їх дотримуватися (наприклад, відповідно до ст. 9 Закону України «Про відходи» суб'єктами права власності на відходи є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи та організації усіх форм власності, територіальні громади, Автономна Республіка Крим і держава), тобто зі змісту таких правил можна стверджувати, що їх порушити може загальний суб'єкт.

Суб'єктивна сторона даного злочину характеризується лише однією обов'язковою ознакою – виною. Форма вини щодо забруднення або псування земель може бути умисною (наприклад, з метою помсти власникові землі) або необережною. До факту порушення спеціальних правил особа ставиться умисно або необережно, до наслідків – переважно необережно, а лише до створення небезпеки для довкілля (ч. 1 ст. 239 КК) та до заподіяння шкоди довкіллю (ч. 2 ст. 239 КК) не виключається прямиї умисел. А Крайник Г.С., дослідивши вказану ст. 239 КК України, зазначає, що до наслідків «завдання шкоди довкіллю» та «створення небезпеки для довкілля» може бути умисел, наприклад, фермер бажав заподіяти шкоду врожаю та земельній ділянці іншого фермера – конкурента [5, с. 154]. До основних і похідних наслідків науковці пишуть, що переважно до наслідків вина у формі необережності. Якщо умисел винного охоплювався настанням наслідків, був би спрямований на спричинення загибелі людей, їх

масового захворювання або інших тяжких наслідків, і тоді це може розцінюватись як екоцид або як злочин проти національної безпеки України (ст. 113 КК України) чи проти життя і здоров'я особи (п.п. 1 або 5 ч. 2 ст. 115 КК України).

Кваліфікуючими ознаками злочину (ч. 2 ст. 239 КК) є спричинення загибелі людей, їх масового захворювання або інших тяжких наслідків. Вказані наслідки були проаналізовані вище, а що стосується тяжких наслідків, то відповідно до ППВСУ 10.12.2004 р. від під тяжкими наслідками слід розуміти: загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; тощо. При кваліфікації шкоди, завдана забрудненням земель, визначається на підставі Методики визначення розмірів шкоди зумовленої забрудненням і засмічення земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства [7].

Покарання за ч. 1 ст. 239 КК України законодавець встановлює штраф до двохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 239 – обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. На мою думку, штраф є ефективним заходом попередження вчинення злочинів, крім того він має економічний ефект, але в даній статті зі шкодою, котру завдає особа він є порівняно маленьким. Наприклад, Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області вироком від 08 вересня 2014 року засудив ОСОБА 1 та призначив покарання у виді штрафу в розмірі тисяча сімсот гривень, але відповідно до вироку в результаті умисних дій ОСОБА 1 створив небезпеку для довкілля, що виражається у порушенні природного стану земель, хімічного забруднення ґрунтів, а також заподіяння шкоди довкіллю, яка відповідно до "Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства", затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27.10.1997 № 171, становить 4771737,60 грн [11; 12]. Питання щодо відшкодування шкоди завданої довкіллю в рішенні суду не зазначається і відповідно в санкції статті такої вимоги немає. Отже, доречним є збільшення розміру штрафу, передбаченого для ст. 239 КК України як пропонує Крайник Г.С. збільшити штраф в ч. 1 від 200 до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (далі – нмдг) та додати вид покарання як обмеження волі на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років або без такого, в ч. 2 обмеження волі на строк від двох до п'яти років зі штрафом від 300 до 1 тис. та в ч. 3 позбавлення волі від трьох до восьми років. З цим можна погодитися, але в частині призначення штрафу пропонує збільшити ще в ч. 1 вказаної статті до 10 тис. нмдг, а в ч. 2 до 30 тис. нмдг [5, с. 195].

Ст. 52 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель» та ст. 73 КУпАП «Засмічення лісів відходами» [10] містять лише вказівку на наслідки – «псування і забруднення земель» та «засмічення лісів», а визначення діяння, яке приводить до таких наслідків, у них відсутнє. Якщо взяти діяння в ст. 239 КК («порушення спеціальних правил») та основний наслідок («забруднення або псування земель»), то вони без похідного наслідку («створення загрози для життя та здоров'я людей») не містять суспільної небезпечності, притаманної злочину, і на даний час слушно належать до адміністративних правопорушень. Вважаю, що таке вирішення питання щодо кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель заслуговує на підтримку, оскільки про суспільну небезпечність, притаманну злочину, з об'єктивного боку, свідчить наявність діяння (порушення спеціальних правил) та наслідків: основного – забруднення або псування земель, похідного – створення загрози для життя та здоров'я людей, шкоди довкіллю.

Висновки і пропозиції. Отже, зважаючи на вищевикладене, можна сказати, що суспільна небезпечність забруднення або псування земель полягає в тому, що ці дії завдають шкоди навколишньому природному середовищу в цілому та земельним ресурсам держави зокрема, крім того, можуть негативно впливати на життя та здоров'я людей. Для вирішення виділених раніше питань необхідно: по-перше, вважати за необхідне посилити покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України до 10 тис. нмдг, а ч. 2 ст. 239 КК України – до

30 тисяч нмдг. Така необхідність викликана суспільною небезпечністю наслідків, що можуть негативно впливати на життя та здоров'я людей, зривалим відновленням земель, важливістю збереженням земельних ресурсів, для майбутніх поколінь. По-друге, погоджуюся з пропозицією Крайника Г.С. викласти диспозицію ч. 1 ст. 239 КК України в такій редакції «Порушення спеціальних правил, що спричинило забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, якщо це заподіяло легкі тілесні ушкодження або середньої тяжкості тілесні ушкодження одній особі», щодо ч. 2 «Те саме діяння, що спричинило забруднення або псування земель на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, в курортних, лікувально-оздоровчих або рекреаційних зонах, або у зоні надзвичайно екологічної ситуації, або що спричинило загибель однієї людини, масове захворювання людей або інші тяжкі наслідки» та ввести додатково ч. 3, котра передбачає більшу суспільну небезпечність діяння «те саме діяння, що спричинило загибель двох або більше людей» [5, с. 194–195], що дало б змогу конкретно виділити діяння та наслідки. По-третє, правозастосовці не повинні виключати умисне ставлення особи до похідного наслідку (ч. 1 ст. 239 КК України), а саме «завдання шкоди довкіллю» та «створення небезпеки для довкілля». По-четверте, визначення суб'єкта зазначеного злочину як загального. Зважаючи на чинні нормативно правові акти України, в котрих зазначаються особи, котрі зобов'язані дотримуватися спеціальних правил – вони є загальними суб'єктами.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 2526. Ст. 131.
3. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
4. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19 червня 2003 р. *Офіційний вісник України*. 2003. № 29. Ст. 1432.
5. Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.
6. Головкін О.В., Леляк Я.О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 38–44.
7. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 1(53). С. 9–12
8. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 207 с.
9. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., доповнене. Харків : Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків : Право, 2013. 1040 с.
10. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
11. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 08 вересня 2014 року, № 686/17732/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40399879>
12. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства : Наказ Мінекобезпеки від 27.10.1997 р. № 171. *Офіційний вісник України*. 1998. № 18. Ст. 664.
13. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : Монографія. Харків : НікаНова, 2013. 256 с.

References:

1. Constitution of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996, No 30, p. 141.
2. Criminal Code of Ukraine of 05.04.2001. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. No 2526, p. 131.
3. On Land Protection: Law of Ukraine of 19.06.2003 r. № 962-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. No 39, p. 349.

4. Pro derzhavnyi kontrol za vykorystanniam ta okhoronoiu zemel: Zakon Ukrainy vid 19 chervnia 2003 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2003. № 29. St. 1432.
5. Kraiyk, K.H. (2019). Kryminalna vidpovidalnist za zabrudnennia abo psuvannia zemel v Ukraini [Criminal liability for pollution or damage to land in Ukraine]. Kharkiv: Drukarnia Madryd. (in Ukrainian)
6. Holovkin, O.V., & Leliak, Ya.O. (2014). Kryminalna vidpovidalnist za zabrudnennia abo psuvannia zemel [Criminal liability for pollution or damage to land in Ukraine]. *Sudova apeliatsiia*, no. 2, pp. 38–44.
7. Pro sudovu praktyku u spravakh pro zlochyny ta inshi pravoporushennia proty dovkillia: postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 10 hrudnia 2004 r. № 17. *Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy*. 2005. No 1(53), pp. 9–12.
8. Shulha, A.M. (2004). Kryminalno-pravova okhorona zemel vid zabrudnennia abo psuvannia [Criminal liability for pollution or damage to land] (Phd Thesis). Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs of Ukraine.
9. Tatsij, V.Ia., Pshonka, V.P., Borysov, V.I., Tiutiuhin, V.I., & Baulin, Yu.V. (2013). Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
10. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 1984 r. № 8073-X. Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. 1984. Dodatok do № 51. St. 1122.
11. Vyrok Khmelnytskoho miskraionnoho sudu Khmelnytskoi oblasti vid 08.09.2014 № 686/17732/14-k. URL: <http://reestr.court.gov.ua/Review/40399879>
12. Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia rozmiriv shkody zumovlenoi zabrudnenniam i zasmichenniam zemelnykh resursiv cherez porushennia pryrodookhoronnoho zakonodavstva : Nakaz Minekabezpeky vid 27.10.1997. № 171. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 1998. № 18, p. 664.
13. Shulha, A.M. (2013). Kryminalno-pravova okhorona zemel vid zabrudnennia abo psuvannia [Criminal legal protection from pollution or damage of lands]. Kharkiv: NikaNova. (in Ukrainian)